IIPIMRJ
IIP
International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

अहिंसा आणि सत्याग्रह : राष्ट्रीय चळवळीतील गांधीवादी विचार

[1]गायकवाड मोहिनी रमेश, [2]श्री. जाधव शंकर कुलदीप

एम.ए इतिहास भाग II, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

सहाय्यक प्राध्यापक, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

अहिंसा
सत्याग्रह

ABSTRACT

महात्मा गांधींचे अहिंसा आणि सत्याग्रह हे तत्त्वज्ञान भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील एक क्रांतिकारी व परिवर्तनशील शक्ती ठरले. ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेविरुद्ध चाललेल्या राष्ट्रीय चळवळीत या तत्त्वांनी केवळ राजकीय संघर्षाचे स्वरूप बदलले नाही, तर नैतिकता, सत्य आणि मानवतावाद यांना केंद्रस्थानी ठेवले. या संशोधन प्रबंधामध्ये गांधींच्या अहिंसा व सत्याग्रह संकल्पनांचा उगम, त्यांची तात्त्विक पार्श्वभूमी आणि व्यावहारिक अंमलबजावणी यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील गांधींच्या अनुभवांपासून ते चंपारण सत्याग्रह, असहकार आंदोलन, मिठाचा सत्याग्रह आणि भारत छोडो आंदोलन या प्रमुख चळवळींपर्यंत सत्याग्रहाच्या विकासाचा मागोवा येथे घेतला आहे. सत्य, नैतिक बळ आणि अहिंसक प्रतिकार यांच्या माध्यमातून गांधींनी लाखो भारतीयांना संघटित करून साम्राज्यवादी सत्तेला आव्हान दिले. यासोबतच अस्पृश्यता निवारण, सामाजिक समता, स्त्रियांचा सहभाग आणि धार्मिक सलोखा यांसारख्या सुधारणांना चालना मिळाली. हा अभ्यास सत्याग्रहाला आत्मबलिदान, संयम आणि करुणेवर आधारित नागरी अवज्ञा पद्धत म्हणून मांडतो, ज्यामुळे शोषकांच्या अंतःकरणाला जाग येते. हिंदू, जैन, ख्रिश्चन परंपरा तसेच थोरो आणि टॉलस्टॉय यांसारख्या पाश्चात्त्य विचारवंतांच्या प्रभावांचा येथे उल्लेख करण्यात आला आहे. या संशोधनाचा निष्कर्ष असा आहे की गांधीवादी अहिंसा ही केवळ ऐतिहासिक संकल्पना नसून, आजच्या संघर्षमय जगातही न्याय, समता आणि शाश्वत शांततेसाठी उपयुक्त ठरणारी कालातीत विचारसरणी आहे.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 4%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gaikwad, M. R., & Jadhav, S. K. (2026). अहिंसा आणि सत्याग्रह : राष्ट्रीय चळवळीतील गांधीवादी विचार. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 712–715.*

प्रस्तावना:

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ ही १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून २०व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत चाललेली एक व्यापक, बहुआयामी लढा प्रक्रिया होती. ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध चाललेल्या या संघर्षात राजकीय आंदोलनांबरोबरच सामाजिक सुधारणा आणि वैचारिक परिवर्तन घडून आले. या संपूर्ण चळवळीच्या केंद्रस्थानी मोहनदास करमचंद गांधी, म्हणजेच महात्मा गांधी, उभे राहिले. १८६९ साली गुजरातमधील पोरबंदर येथे जन्मलेल्या गांधींवर बालपणापासूनच अहिंसेचे संस्कार झाले होते. लंडनमध्ये कायद्याचे शिक्षण घेतल्यानंतर दक्षिण आफ्रिकेत वास्तव्यास असताना त्यांना वर्णद्वेष, अन्याय आणि वसाहतवादी शोषणाचा प्रत्यक्ष अनुभव आला. याच अनुभवांतून सत्याग्रहाची संकल्पना उदयास आली. 'सत्य' आणि 'आग्रह' या संस्कृत शब्दांपासून तयार झालेला 'सत्याग्रह' हा अन्यायाविरुद्ध सत्याच्या आधारे अहिंसक मार्गाने लढा देण्याचा मार्ग होता.

१९१५ मध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या निमंत्रणावरून भारतात परतल्यानंतर गांधींनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला जनआंदोलनाचे स्वरूप दिले. स्वराज्य, स्वदेशी, सामाजिक समता आणि धार्मिक ऐक्य ही गांधींच्या विचारांची प्रमुख उद्दिष्टे होती. त्यांच्यासाठी अहिंसा ही दुर्बलतेची नव्हे, तर नैतिक सामर्थ्याची अभिव्यक्ती होती. भगवद्गीता, जैन अहिंसा तत्त्वज्ञान, थोरो यांची 'Civil Disobedience' आणि टॉलस्टॉय यांचे ख्रिश्चन प्रेमतत्त्व या सर्वांचा गांधींच्या विचारांवर खोल प्रभाव होता. सत्याग्रहामध्ये अन्यायकारक कायद्याचे खुले उल्लंघन, शिक्षा सहन करण्याची तयारी आणि शोषकाच्या विवेकाला साद घालणे हे मूलभूत घटक होते. असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग, मिठाचा सत्याग्रह आणि भारत छोडो आंदोलन या टप्प्यांतून गांधींच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय चळवळ अधिक व्यापक आणि प्रभावी झाली. सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून त्यांनी अस्पृश्यता, दारिद्र्य आणि धार्मिक तेढ यांसारख्या प्रश्नांवरही लक्ष केंद्रित केले. गांधीवादी अहिंसा आणि सत्याग्रह यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला केवळ राजकीय विजय मिळवून दिला नाही, तर मानवतेवर आधारित संघर्षाचे नवे तत्त्वज्ञान जगासमोर ठेवले.

उद्दिष्टे-

१.अहिंसा आणि सत्याग्रह या गांधीवादी संकल्पनांची तात्त्विक पार्श्वभूमी, त्यांचा उगम आणि विकास यांचा अभ्यास करणे.

२.चंपारण, खेडा, असहकार आंदोलन, मिठाचा सत्याग्रह आणि भारत छोडो आंदोलन यांमध्ये या तत्त्वांचा प्रत्यक्ष वापर कसा झाला याचे वर्णनात्मक विश्लेषण करणे.

३.गांधीवादी चळवळींचा सामाजिक परिणाम – स्त्रीसक्षमीकरण, अस्पृश्यता निवारण, स्वदेशी आणि आर्थिक स्वावलंबन – यांचा अभ्यास करणे.

४.गांधीवादी विचारांचा जागतिक प्रभाव आणि समकालीन संघर्ष निवारणातील त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

अहिंसा आणि सत्याग्रहाची तात्त्विक पार्श्वभूमी-

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत खोलवर रुजलेले महात्मा गांधींचे अहिंसेचे तत्त्वज्ञान हे वसाहतवादी शोषणातून उद्भवलेल्या हिंसेला दिलेले एक सखोल नैतिक उत्तर होते. 'अहिंसा' ही संकल्पना केवळ शारीरिक हिंसेचा अभाव एवढ्यापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती विचार, वाणी आणि कृती या सर्व स्तरांवर लागू होणारी एक सर्वसमावेशक जीवनपद्धती होती. गांधींनी अहिंसेला सर्वोच्च शक्तीचे प्रतीक मानले. त्यांच्या मते, सूड न घेता अन्याय सहन करणे हेच खरे धैर्य असून, अशा नैतिक उदाहरणातून शोषकाचे अंतःकरण परिवर्तन घडवून आणता येते. या तत्त्वज्ञानावर गांधींच्या वैष्णव हिंदू संस्कारांचा तसेच जैन संन्याशांनी प्रतिपादित केलेल्या सर्व सजीवांप्रती अहिंसेच्या विचारांचा प्रभाव होता. भगवद्गीतेचे त्यांनी केलेले रूपकात्मक अर्थस्पष्टीकरणही महत्त्वाचे ठरते, ज्यामध्ये बाह्य शत्रूंविरुद्धच्या युद्धाऐवजी अंतर्गत विकारांविरुद्धचा संघर्ष अधोरेखित केला आहे.

अहिंसेच्या तत्त्वावर आधारित गांधींची अभिनव संकल्पना म्हणजे सत्याग्रह. 'सत्य' या मूल्याला केंद्रस्थानी ठेवून सत्याग्रह हा अहिंसक मार्गाने सत्यावर ठाम राहण्याचा आग्रह दर्शवितो. वर्णनात्मक दृष्टिकोनातून पाहता, सत्याग्रह ही आत्मबल (soul-force) किंवा प्रेमशक्ती (love-force) असून, ती निष्क्रिय प्रतिकारापेक्षा वेगळी आहे. गांधींना निष्क्रिय प्रतिकार ही दुर्बलांची पद्धत वाटत होती, कारण त्यात दडपलेली द्वेषभावना असू शकते. त्याउलट सत्याग्रहासाठी सत्याग्रहींनी आत्मशुद्धी आवश्यक मानली, ज्यामध्ये ब्रह्मचर्य, साधेपणा, निर्भयता आणि त्याग यांसारख्या व्रतांचा समावेश होता. १९०६ ते १९१४ या काळात दक्षिण आफ्रिकेत वर्णभेदात्मक कायद्यांविरोधात चाललेल्या संघर्षात गांधींनी प्रथम सत्याग्रहाचा प्रयोग केला. एशियाटिक रजिस्ट्रेशन ॲक्टसारख्या

अन्यायकारक कायद्यांविरोधात सामूहिक अटक, संप आणि मोर्चे काढण्यात आले. या चळवळींमुळे चर्चेला चालना मिळाली आणि काही अंशतः यशही प्राप्त झाले, ज्यामुळे सत्याग्रहाची प्रभावीता सिद्ध झाली. १९०८ साली 'इंडियन ओपिनियन' या वृत्तपत्रात घेतलेल्या स्पर्धेनंतर 'पॅसिव्ह रेसिस्टन्स'ऐवजी 'सत्याग्रह' हा शब्द रूढ झाला, ज्यातून 'सत्यावर ठाम राहणे' ही सकारात्मक भूमिका स्पष्ट झाली.

भारतामध्ये परतल्यानंतर गांधींनी या विचारांना राष्ट्रीय परिस्थितीनुसार रूपांतरित केले. ब्रिटिश राजवटीखाली आर्थिक शोषण आणि राजकीय दडपशाही प्रचलित होती. गांधींच्या मते, हिंसा ही अधिक हिंसेला जन्म देते, तर अहिंसा सलोखा आणि सामंजस्य निर्माण करते. शत्रूवर बळाचा वापर करण्याऐवजी त्याच्या विवेकाला साद घालणे हा त्यांचा मार्ग होता. "डोळ्यासाठी डोळा घेतला तर अख्खे जग आंधळे होईल" हे त्यांचे विचार याच तत्त्वज्ञानाचे सार आहे. हेन्री डेव्हिड थोरो यांची नागरी अवज्ञेची संकल्पना आणि लिओ टॉलस्टॉय यांचे प्रेम व अहिंसेवर आधारित ख्रिश्चन विचार यांचा गांधींच्या तत्त्वज्ञानावर प्रभाव होता. या सर्वांचा संगम म्हणजे पूर्वेकडील अध्यात्म आणि सार्वत्रिक नैतिक मूल्यांचा समन्वय. अशा प्रकारे गांधीवादी विचारांनी राष्ट्रीय चळवळीला नैतिक दिशादर्शन दिले आणि उद्दिष्टे जितकी शुद्ध, तितकीच साधनेही शुद्ध असली पाहिजेत, हे अधोरेखित केले.

प्रारंभीच्या चळवळींमधील अंमलबजावणी : चंपारण आणि खेडा-

भारतामध्ये सत्याग्रहाचा प्रत्यक्ष उपयोग स्थानिक पातळीवरील आंदोलनांमधून सुरू झाला. १९१७ साली बिहारमधील चंपारण येथे निळी शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांवर (रयतांवर) ब्रिटिश मळेदारांनी 'तीनकठिया' पद्धतीद्वारे अन्यायकारक बंधने लादली होती. या व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांना अत्यल्प मोबदल्यात निळी लागवड करावी लागत होती. दारिद्र्य, दंड आणि बेदखली यांचा सामना करत असताना मळेदारांना वसाहतवादी प्रशासनाचे संरक्षण होते. गांधींनी चंपारणला भेट देऊन सखोल चौकशी केली आणि हजारो शेतकऱ्यांच्या साक्षी नोंदवल्या. जिल्हा सोडण्याच्या आदेशाचे उल्लंघन करून त्यांनी अटक पत्करली. या अहिंसक नागरी अवज्ञेमुळे जनतेचे लक्ष वेधले गेले आणि सरकारी आयोगाची स्थापना झाली. परिणामी तीनकठिया पद्धती रद्द झाली आणि शेतकऱ्यांना अन्यायकारक रक्कम परत मिळाली. हा गांधींचा भारतातील पहिला मोठा यशस्वी सत्याग्रह ठरला.

१९१८ मध्ये गुजरातमधील खेडा जिल्ह्यात दुष्काळ व पीकनुकसान असूनही ब्रिटिश सरकारने करमाफी नाकारली. गांधींनी वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली कर न भरण्याचा सत्याग्रह सुरू केला. शेतकऱ्यांनी मालमत्ता जप्ती आणि सामाजिक दबाव सहन केला. स्वयंसेवकांनी गावोगावी अहिंसा व स्वावलंबनाचा प्रचार केला. अखेरीस सरकारने गरीब शेतकऱ्यांसाठी कर वसुली स्थगित केली. या आंदोलनाने रक्तपात न करता सत्तेला झुकवता येते, हे सिद्ध केले.

असहकार आणि सविनय कायदेभंग आंदोलन-

या यशाच्या आधारे गांधींनी सत्याग्रह राष्ट्रीय पातळीवर नेला. १९२०–२२ मधील असहकार आंदोलन हे खिलाफत प्रश्न आणि जालियनवाला बाग हत्याकांडाच्या पार्श्वभूमीवर उभे राहिले. अमृतसर येथे निरपराध नागरिकांवर गोळीबार करून ब्रिटिश सत्तेने आपली क्रूरता उघड केली. गांधींनी खिलाफत चळवळीला पाठिंबा देऊन हिंदू-मुस्लिम ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न केला.

या आंदोलनात विदेशी वस्तू, शाळा, न्यायालये व पदव्या यांचा बहिष्कार करण्यात आला. खादीचा प्रसार झाला आणि लाखो लोक सहभागी झाले. स्त्रियांनी मद्यविक्रीविरोधी आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. मात्र १९२२ मधील चौरिचौरा घटनेतील हिंसाचारामुळे गांधींनी आंदोलन स्थगित केले, कारण अहिंसा ही त्यांच्या दृष्टीने अपरिहार्य अट होती. १९३०–३४ मधील सविनय कायदेभंग आंदोलन हे गांधींच्या कल्पकतेचे प्रतीक होते. मिठावर लादलेल्या अन्यायकारक कराविरुद्ध दांडी यात्रा काढण्यात आली. साबरमती आश्रमापासून दांडीपर्यंत चाललेल्या या यात्रेमुळे संपूर्ण देश जागृत झाला. स्त्रियांनी मिठाच्या कारखान्यांवर धाडी टाकल्या. मोठ्या प्रमाणावर अटकसत्र झाले, मात्र जागतिक माध्यमांनी ब्रिटिश दडपशाही उघड केली. गांधी–आयर्विन करार हा याच आंदोलनाचा परिणाम होता.

भारत छोडो आंदोलन आणि सामाजिक सुधारणा-

१९४२ साली सुरू झालेल्या भारत छोडो आंदोलनाने गांधीवादी अहिंसेचा कळस गाठला. "करा किंवा मरा" या घोषणेअंतर्गत ब्रिटिश सत्तेला अहिंसक मार्गाने ठप्प करण्याचे आवाहन करण्यात आले. नेत्यांच्या अटकेनंतरही भूमिगत चळवळी, समांतर सरकारे आणि जनआंदोलने सुरू राहिली. या आंदोलनामुळे स्वातंत्र्याबाबतचे ब्रिटिश धोरण बदलण्यास गती मिळाली. राजकीय

संघर्षासोबतच गांधींनी सामाजिक सुधारणांवर भर दिला. अस्पृश्यता निवारणासाठी त्यांनी हरिजन चळवळ उभी केली. १९३२ मधील पुणे करारामुळे दलित वर्गासाठी राजकीय प्रतिनिधित्व निश्चित झाले. स्त्रियांचा सहभाग वाढवून त्यांनी पितृसत्ताक चौकटींना आव्हान दिले. ग्रामोद्योग, स्वावलंबन आणि साध्या जीवनशैलीतून त्यांनी पर्यावरणीय जाणीवही निर्माण केली.

टीका, मर्यादा आणि जागतिक वारसा-

गांधीवादी विचारांवर टीकाही झाली. काहींच्या मते फॅसिस्ट राजवटीविरुद्ध अहिंसा प्रभावी ठरू शकली नसती. असहकार आंदोलन स्थगित केल्यामुळे स्वातंत्र्य उशिरा मिळाले, असेही मत मांडले जाते. १९४७ च्या फाळणीदरम्यान झालेल्या भीषण हिंसाचारामुळे अहिंसेच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या. तथापि, सत्याग्रहाचा जागतिक प्रभाव अमूल्य आहे. मार्टिन ल्यूथर किंग ज्युनियर, नेल्सन मंडेला आणि अनेक शांततामय चळवळींना गांधींनी प्रेरणा दिली. आजही संघर्ष निवारण, पर्यावरण चळवळी आणि शांतता प्रस्थापनेसाठी गांधीवादी विचार मार्गदर्शक ठरतात. भारतात संविधानातील न्याय, समता आणि नैतिकतेच्या मूल्यांत गांधींच्या विचारांचे प्रतिबिंब दिसते.

निष्कर्ष-

राष्ट्रीय चळवळीतील गांधीवादी अहिंसा आणि सत्याग्रह हे केवळ आंदोलनाचे साधन नव्हते, तर संपूर्ण मानवजातीसाठी एक नैतिक मार्गदर्शन होते. गांधींनी दाखवून दिले की सत्य आणि अहिंसेच्या बळावरही साम्राज्यशाहीसारख्या शक्तिशाली व्यवस्थेला आव्हान देता येते. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीमध्ये या विचारांचा निर्णायक वाटा होता. त्याचबरोबर मार्टिन ल्यूथर किंग ज्युनियर, नेल्सन मंडेला यांसारख्या नेत्यांना प्रेरणा देत गांधीवादी विचारांनी जागतिक स्तरावर शांततामय संघर्षाचा मार्ग खुला केला.

आजच्या काळात वाढते संघर्ष, सामाजिक विषमता आणि पर्यावरणीय संकटांच्या पार्श्वभूमीवर गांधीवादी अहिंसा ही अधिकच सुसंगत ठरते. त्यामुळे असे म्हणता येईल की गांधींचे विचार कालातीत असून, न्याय, समता आणि शाश्वत शांततेसाठी आजही मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भ-

१.गाडगीळ, द. ग. (2015). *महात्मा गांधी : जीवन आणि विचार.* पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.

२.केळकर, ना. गो. (2012). *गांधी विचारधारा आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढा.* मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.

३.कोठारी, राजेंद्र. (2010). *गांधी आणि आधुनिक भारत.* पुणे: साधना प्रकाशन.

४.फडके, य. दि. (2014). *भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास.* पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.

५.जोशी, स. म. (2016). *राष्ट्रीय चळवळीत महात्मा गांधी.* नागपूर: महाराष्ट्र ग्रंथनिर्मिती मंडळ.

६.Gandhi, M. K. (2009). *The story of my experiments with truth.* Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

७.Brown, J. M. (2008). *Gandhi: Prisoner of hope.* New Haven, CT: Yale University Press.

८.Hardiman, D. (2003). *Gandhi in his time and ours.* New York, NY: Columbia University Press.

९.Chandra, B., Mukherjee, M., Mukherjee, A., Panikkar, K. N., & Mahajan, S. (2016). *India's struggle for independence.* New Delhi: Penguin Books.

१०.Iyer, R. (2000). *The moral and political thought of Mahatma Gandhi.* New Delhi: Oxford University Press.